

## חוק וצחוק / מתוך "חמדת הארץ" חלק ד'

הרב יוסף כרמל / ראש כולל 'ארץ חמדה'

הבשורה על הולדת יצחק חרוטה בתודעתנו יחד עם תחילת פרשת וירא והופעתם של שלושת המלאכים בביתו של אברהם. וזו לשון הכתוב (בראשית יח, א-ט):

וַיָּבֹא אֵלָיו ד' בְּאֵלֵי מְמַרָּא וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל בְּחַם הַיּוֹם: וַיֵּשֶׁא עֵינָיו וַיֵּרָא וְהִנֵּה שְׁלֹשָׁה אַנְשִׁים נֹצְצִים עָלָיו וַיֵּרָא וַיִּרְץ לְקִרְאָתָם מִפֶּתַח הָאֵהָל וַיִּשְׁתַּחוּ אַרְצָה... וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אֵיךְ שָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ וַיֹּאמֶר הִנֵּה בְּאֵהָל: וַיֹּאמֶר שׁוּב אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כֹּעֵת חֵהָ וְהִנֵּה בֶן לְשָׂרָה אֲשֶׁתְּךָ וְשָׂרָה שְׂמַעַת פֶּתַח הָאֵהָל וְהוּא אַחֲרָיו: וְאַבְרָהָם וְשָׂרָה זָקְנִים בָּאִים בְּיָמִים חֲדָל לְהֵיוֹת לְשָׂרָה אֵרַח כְּנָשִׁים: וַתִּצְחַק שָׂרָה בְּקִרְבָּהּ לֵאמֹר אַחֲרַי בְּלִתי הִיְתָה לִי עֲדָנָה וְאֵדְנִי זָקֵן: וַיֹּאמֶר ד' אֵל אַבְרָהָם לְמָה זֶה צִחְקֶךָ שָׂרָה לֵאמֹר הֲאֵף אֶמְנָם אֵלֶּךָ וְאַנִּי זָקְנָתִי: הֲיִפְלֵא מִד' דְּבָר לְמוֹעֵד אֲשׁוּב אֵלֶיךָ כֹּעֵת חֵהָ וְלִשְׂרָה בֶן: וַתִּכְחַשׁ שָׂרָה לֵאמֹר לֹא צִחְקָתִי כִּי יִרְאֶה וַיֹּאמֶר לֹא כִּי צִחְקָתִי:

רבותינו נתקשו בפרשה זו כמה קשיים עקרוניים. אולי הקשה מביניהם הוא כיצד 'כיחשה' שרה אמנו, ומה פשר ההתנצלות "כִּי יִרְאֶה". קושי זה מחמיר כאשר אנו משווים את הפסוקים הללו לפסוקים בפרק הקודם, שם מופיע צחוקו של אברהם – צחוק שאין כלפיו כלל תגובה אלקית. וזו לשון הכתוב (שם, יז):

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֵל אַבְרָהָם שְׂרִי אֲשֶׁתְּךָ לֹא תִקְרָא אֶת שְׁמָהּ שְׂרִי כִּי שָׂרָה שְׁמָהּ: וּבְרַכְתִּי אֹתָהּ וְגַם נָתַתִּי מִמֶּנָּה לְךָ בֶּן וּבְרַכְתִּיהָ וְהִיְתָה לְגוֹיִם מְלִכֵי עַמִּים מִמֶּנָּה יִהְיוּ: וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פָּנָיו וַיִּצְחַק וַיֹּאמֶר בְּלִבִּי הֲלִבָּן מֵאָה שָׁנָה וְיֻלַּד וְאִם שָׂרָה תִשְׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד:

הצחוק בוודאי משמעותי ביותר בעניין זה, שהרי הרך הנולד נקרא בסופו של דבר על שמו, כמו שכתוב (שם, כא):

וְד' פָקַד אֶת שָׂרָה כַּאֲשֶׁר אָמַר וַיַּעַשׂ ד' לְשָׂרָה כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר: וַתַּהַר וַתֵּלֵד שָׂרָה לְאַבְרָהָם בֶּן לְזָקְנָיו לְמוֹעֵד אֲשֶׁר דִּבֶּר אֲתוֹ אֱלֹהִים: וַיִּקְרָא אַבְרָהָם אֶת שֵׁם בְּנוֹ הַנּוּלָד לוֹ אֲשֶׁר יִלְדָה לוֹ שָׂרָה יִצְחָק: וַיִּמַּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנוֹ בֶּן שְׁמֹנֶת יָמִים כַּאֲשֶׁר צִוָּה אֱלֹהִים: וְאַבְרָהָם בֶּן מֵאָה שָׁנָה בְּהוֹלֵד לוֹ אֶת יִצְחָק בְּנוֹ: וַתֹּאמֶר שָׂרָה צָחַק עָשָׂה לִי אֱלֹהִים כֹּל הַשְּׂמֵעַ יִצְחָק לִי: וַתֹּאמֶר מִי מִלֵּל לְאַבְרָהָם הִינִיקָה בָנִים שָׂרָה כִּי יִלְדָתִי בֶּן לְזָקְנָיו:

### **אם היה פן שלילי בצחוק, ותירוצה של שרה לא התקבל, מדוע יש להנציחו?**

גם הניסיונות להבדיל בין צחוקו של אברהם לצחוקה של שרה<sup>1</sup> לא יעלו תשובה לקשיים שהעלינו. ראשית, קשה מאוד להסביר ביטוי המופיע בדרך שונה באותו עניין. שנית, סוף סוף יצחק נקרא גם על שם הצחוק של שרה – ולא רק של אברהם (בראשית כא, ו). ננסה להציע פתרון, מתוך מבט כולל על הפרשיות העוסקות בנושא זה.

בשורת הולדתו של יצחק מופיעה פעמיים: הראשונה בפרק יז, שם נמצאת הפתיחה לכל העניין בפסוק המקביל לפסוק הפותח את פרשת וירא:

וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תְּשָׁעִים שָׁנָה וַתִּשַׁע שָׁנִים וַיֵּבֶר ד' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׁדֵי הַתְּהַלְךְ לְפָנֶיךָ וְהִנֵּה תָמִים: וְאַתָּנָה בְּרִיתִי בֵינִי וּבֵינֶיךָ וְאַרְבָּה אוֹתְךָ בְּמֵאֵד מֵאֵד:

כמה מאפיינים יש לפתיחה זו:

1. ההתגלות היא בשם הויה – מידת הרחמים.

2. הדרישה היא לעבוד את ד' בתמימות.

<sup>1</sup> עיין כדוגמה בתרגומו השונה של האונקלוס לבראשית יז, יז, לעומת תרגומו לבראשית יח, יב.

3. שמירת הברית (שמשמעותה הליכה בתמימות) תגרור בעקבותיה את ברכת הזרע.

עדיין אין כאן הבטחה לזרע בר קיימא שיבוא דווקא משרה. מיד אחר-כך נופל אברהם על פניו והקב"ה מתגלה אליו בשנית:

וַיִּפֹּל אַבְרָם עַל פְּנָיו וַיִּבְרַךְ אֱלֹהִים לְאָמֹר: אֲנִי הִנֵּה בְרִיתִי אִתְּךָ וְהָיִיתָ לְאָב הַמּוֹן גּוֹיִם: וְלֹא יִקְרָא עוֹד אֶת שְׁמֶךָ אַבְרָם וְהָיָה שְׁמֶךָ אַבְרָהָם כִּי אַב הַמּוֹן גּוֹיִם נִתְּתִיךָ: וְהַפְרֵתִי אִתְּךָ בְּמֵאֵד מְאֹד וְנִתְּתִיךָ לְגוֹיִם וּמְלָכִים מִמֶּךָ יֵצְאוּ: וְהִקְמֵתִי אֶת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וּבֵין זֶרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ לְדֹרֹתֶם לְבְרִית עוֹלָם לִהְיוֹת לְךָ לְאֱלֹהִים וּלְזֶרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ: וְנִתְּתִי לְךָ וּלְזֶרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ אֶת אֶרֶץ מִגְרֵיךָ אֵת כָּל אֶרֶץ כְּנָעַן לְאַחֲזֹת עוֹלָם וְהָיִיתִי לָהֶם לְאֱלֹהִים: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם וְאַתָּה אֶת בְּרִיתִי תִשְׁמֹר אִתָּה וּזְרַעְךָ אֲחֵרֶיךָ לְדֹרֹתֶם: זֹאת בְּרִיתִי אֲשֶׁר תִּשְׁמְרוּ בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם וּבֵין זֶרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ הַמּוֹל לָכֶם כָּל זָכָר: וְנִמְלַתֶם אֶת בְּשׂוֹר עֶרְלֹתְכֶם וְהָיָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם: וּבֶן שָׁמֶנֶת יָמִים יְמוֹל לָכֶם כָּל זָכָר לְדֹרֹתֵיכֶם יְלִיד בֵּית וּמִקְנֵת כֶּסֶף מְכַל בֶּן נֶכֶר אֲשֶׁר לֹא מִזֶּרְעֶךָ הוּא: הַמּוֹל יְמוֹל יְלִיד בֵּיתְךָ וּמִקְנֵת כֶּסֶף וְהָיְתָה בְרִיתִי בְּבִשְׂרְכֶם לְבְרִית עוֹלָם: וְעָרַל זָכָר אֲשֶׁר לֹא יְמוֹל אֶת בְּשׂוֹר עֶרְלָתוֹ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעַמִּיקָה אֶת בְּרִיתִי הַפֶּר:

מאפייניה של התגלות זו:

1. ההתגלות היא בשם אלקים – מידת הדין.
2. הברית היא ברית המילה (לכאורה, כנגד המגמה של "היה תמים", שהרי משמעותה הגופנית היא פגיעה בתמימות-בשלמות).
3. קיום מצוות המילה יגרור אחריו את ברכת הזרע.
4. שמו של אברהם שונה לאברהם.

גם כאן עדיין אין הבטחה לזרע דווקא משרה. אך בפרשייה הבאה<sup>2</sup> זוכה אברהם להתגלות נוספת:

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם שְׂרִי אֲשַׁתְּךָ לֹא תִקְרָא אֶת שְׁמָהּ שְׂרִי כִּי שָׂרָה שְׁמָהּ: וּבְרַכְתִּי אֹתָהּ וְגַם נִתְּתִי מִמֶּנָּה לְךָ בֶּן וּבְרַכְתִּיהָ וְהָיְתָה לְגוֹיִם מְלָכִי עַמִּים מִמֶּנָּה יִהְיוּ: וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פְּנָיו וַיִּצְחַק וַיֹּאמֶר בְּלִבִּי הֲלִבְנֵי מֵאָה שָׁנָה יוֹלֵד וְאִם שָׂרָה הִבֵּת תִּשְׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד: וַיֹּאמֶר אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים לוֹ יִשְׁמַעְאֵל יִחְיֶה לְפָנֶיךָ: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל שָׂרָה אֲשַׁתְּךָ יִלְדָת לְךָ בֶּן וְקִרְאתָ אֶת שְׁמוֹ יִצְחָק וְהִקְמֵתִי אֶת בְּרִיתִי אִתְּךָ וְהָיְתָה לְךָ לְאֱלֹהִים: וְלֹא יִשְׁמַעְאֵל שְׁמַעְתִּיךָ הִנֵּה בְרַכְתִּי אֹתוֹ וְהַפְרֵתִי אֹתוֹ וְהִרְבֵּיתִי אֹתוֹ בְּמֵאֵד מְאֹד שְׁנַיִם עָשָׂר נָשִׂימָם יוֹלִיד וְנִתְּתִיו לְגוֹי גָדוֹל: וְאֵת בְּרִיתִי אָקִים אֶת יִצְחָק אֲשֶׁר תֵּלֵד לְךָ שָׂרָה לְמוֹעֵד הַזֶּה בְּשָׁנָה הָאַחֲרֹת: וַיִּכַּל לְבַר אֹתוֹ וַיַּעַל אֱלֹהִים מֵעַל אַבְרָהָם:

מאפייניה של התגלות זו:

1. התגלות בשם אלקים – מידת הדין<sup>3</sup>.
2. שרה תזכה לבן.
3. הברית עם אברהם תתמש באמצעות זרעו משרה.
4. שמה של שרי שונה לשרה.

לאחר קיומה של מצוות המילה מתגלה הקב"ה שוב לאברהם בתחילת פרשת וירא (בראשית יח, א):

וַיֵּרָא אֵלָיו יְקִינֹק בְּאַלְגֵי מִמְרָא וְהוּא יֹשֵׁב פֶּתַח הָאֵהָל כַּחֲסֵי הַיּוֹם:

מאפייניה של התגלות זו הם:

<sup>2</sup> שהרי בסוף פסוק יד מסתיימת הפרשייה הקודמת.

<sup>3</sup> הדבר מודגש גם בפסוק החותם את סדרת ההתגלויות – פסוק כב.

1. התגלות בשם הויה – מידת הרחמים<sup>4</sup>.

2. הבטחה לבן דווקא משרה.

כדי להבין את השתלשלות הדברים, נקדים הקדמה קצרה. ישנן שתי דרכים בעבודת ד': הדרך הראשונה (דברים יח, יג) דוגלת בשיטה:

**תמים תהיה עם ד' אלהיך:**

ההולך בשיטה זו "אין לו חלק בנסתרות". לא זו בלבד שאין לו חלק בנסתרות האסורות על-פי דין – אותן נסתרות שבהן עוסקת התורה באותה פרשייה (שם ט-ב):

פי אַתָּה בָּא אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ד' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ לֹא תִלְמַד לַעֲשׂוֹת כְּתוֹעֲבוֹת הַגּוֹיִם הָהֵם: לֹא יִמָּצֵא בְּךָ מַעֲבִיר בְּנוֹ וּבִתּוֹ בָּאֵשׁ קִסָּם קִסְמִים מְעוֹנָן וּמְנַחֵשׁ וּמְכַשֵּׁף: וְחֹבֵר חֶבֶר וְשֹׂאֵל אוֹב וְיִדְעֵנִי וְדַרְשׁ אֶל הַמֵּתִים: פִּי תוֹעֲבַת ד' כָּל עֲשֵׂה אֵלֶּה וּבְגִלָּל תְּתוֹעֲבוֹת הָאֵלֶּה ד' אֱלֹהֶיךָ מוֹרִישׁ אוֹתָם מִפְּנֵיךָ:

אלא גם בנסתרות המותרות אין לו עסק. שיטה זו איננה מנסה להבין כיצד הקב"ה מנהל את עולמו, כיצד מנהיג 'רוכב הכרוכים' את המרכבה, ומהם חוקי הבריאה הנסתרים, שידעתם מעניקה יתרון ליודעם. החוק היחיד שבו רשאי ההולך בשיטה זו לעסוק הוא חוק הטבע – בגמטריא "אלקים". וזוהי ההדרכה הראשונה שקיבל אברהם בנושא זה (בראשית יז, א):

**וַיְהִי אֲבָרָם בֶּן תִּשְׁעִים שָׁנָה וַתִּשַׁע שָׁנִים נִרְאָה ד' אֶל אֲבָרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׂדֵי הַתְּהַלֵּךְ לִפְנֵי נְהִיָּה תָמִים:**

הוויתור על העסק בנסתרות הוא המקנה את היתרון של הנהגה בשם הויה, במידת הרחמים.

הדרך השנייה דוגלת בשיטה של דרישה מותרת בנסתרות, תוך שמירה על המגבלות ההלכתיות והמחשבתיות הנדרשות. העוסק בנושאים אלה חייב לנהוג פרישות וקדושה בהליכות חייו, אבל שומעי לקחו יכולים ליהנות מפירותיה גם אם הם עצמם אינם במדרגה שכזו. מידת הדין שולטת בתחום זה, ועל כן נדרשת בה זהירות מרבית<sup>5</sup>. הנכונות ללכת במידת הדין מקנה לראויים לה את היתרון של חזון והבנה גם בעתידות.

הקב"ה מבשר לאברהם על הולדת יצחק פעמיים: בפעם הראשונה בפרק יז, שם ההבטחה היא על-פי מידת הדין, על-פי החוק האלקי. ההתגלות בפעם הזו היא בשם אלקים. הבטחה זו סותרת את עצמה, שהרי לא ייתכן על-פי חוקי הטבע שבן מאה שנה יוליד ובת תשעים שנה תלד. צחוקו של אברהם על היציאה מן החוק הריהו לגיטימי; זו אולי משמעותו של כל צחוק: "צא חוק" – על כן אין כלל ביקורת אלקית על צחוקו של אברהם. ייתכן שאברהם סיפר לשרה על התגלות זו, ובסיפורו כלל גם את צחוקו, שהתקבל בהבנה על-ידי בורא עולם.

הפעם השנייה שבה התבשר אברהם על הולדת יצחק נמצאת בפרק יח, בתחילת פרשת וירא. שם ההבטחה היא במידת הרחמים וההתגלות היא בשם הויה. כאשר מדובר על הבטחה מסוג זה, אין מקום לצחוק – שהרי כל כולה באה ממציאיות של חסד ורחמים. ההתגלות היא לאברהם ולא לשרה. שרה שומעת רק את המלאכים, כדרך אגב (בראשית יח, י): "וַיִּשְׁרָה שְׁמַעַת פֶּתַח הָאֵהָלָה וְהָאֲחֵרָיו". לכן היא ממשיכה את צחוקו של אברהם, מבלי להבחין בהבדל הרוחני המשמעותי בין שתי ההתגלויות. לפי זה יוסברו דבריה של שרה – לא כהכחשת המציאות של הצחוק, אלא כהסבר למה שגרם אותו: "כִּי יִרְאָה", במשמעות של "חשבתו שמדובר בהבטחה על-פי מידת הדין"<sup>6</sup>.

כאשר מתבוננים בפסוקים המתארים את הולדת יצחק (בראשית כא א-ב), החילוק בין הבשורה לאברהם במידת הדין לבין הבשורה על פקידת שרה במידת הרחמים מודגש ביותר:

<sup>4</sup> הדבר מודגש גם בפסוקי הסיום של העניין, פסוקים יג ויד. גם כל עניין השמדת סדום ובנותיה הוא במידת הרחמים (עיי"ש עד בראשית יט, כט), ואכמ"ל.

<sup>5</sup> ייתכן שגם בתחום ההלכה נוכל לזהות שני קווים מנחים, האחד בכיוון של "כח דהיתרא עדיף" והשני בכיוון של "יקוב הדין את ההר".

<sup>6</sup> לפי זה צריך להסביר שהמילים האחרונות בפסוק הן מילותיו של אברהם, ועיי"ש במפרשים.

וד' פקד את שְׁרָה פֶּאֶשֶׁר אָמַר וַיַּעַשׂ ד' לְשָׂרָה פֶּאֶשֶׁר דָּבָר: וַתַּהַר וַתֵּלֶד שָׂרָה לְאַבְרָהָם בֶּן לְזָקְנָיו לְמוֹעֵד אֲשֶׁר דָּבָר אֵתוֹ אֱלֹהִים:

עכשיו הגיע הזמן להודיע לכול כי אין כל בעיה בצחוקה של שרה – גם הוא היה רק על הבשורה במידת הדין. לכן חוזרת התורה ומדגישה: אברהם קרא לבנו יצחק, בהנהגה אלקית במידת הדין (שם ג-ה):

וַיִּקְרָא אַבְרָהָם אֶת שְׁם בְנוֹ הַנּוֹלָד לוֹ אֲשֶׁר יָלְדָהּ לוֹ שָׂרָה יִצְחָק: וַיִּמַּל אַבְרָהָם אֶת יִצְחָק בְּנוֹ בֶּן שְׁמֹנֶת יָמִים פֶּאֶשֶׁר צָנָה אֵתוֹ אֱלֹהִים: וְאַבְרָהָם בֶּן מֵאָת שָׁנָה בְּהַנְלִד לוֹ אֶת יִצְחָק בְּנוֹ:

שרה גם היא מסבירה שוב: יצחק נקרא כך בגלל הצחוק מתוך הקשר להנהגה במידת הדין (שם ו-ה):

וַתֹּאמֶר שָׂרָה צָחִק עָשָׂה לִי אֱלֹהִים כָּל הַשְּׂמֵעַ יִצְחָק לִי: וַתֹּאמֶר מִי מִלֵּל לְאַבְרָהָם הִינִיקָה בָנִים שָׂרָה פִּי יִלְדֹתִי בֶּן לְזָקְנָיו:

וממילא אין כל בעיה לקרוא ליצחק על שם הצחוק של אביו ואמו.

בשולי הדברים נוסף ונסביר עוד עניין; הפתיחה לכל הפרשיות הנ"ל היא הציווי בשם הויה, במידת הרחמים (בראשית יז א-ב):

וַיְהִי אַבְרָם בֶּן תְּשַׁעִּים שָׁנָה וַחֲשַׁע שָׁנִים וַיֵּרָא ד' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי אֵל שְׂדֵי הַתְּהֵלֶךְ לְפָנַי וַיְהִי תָמִים: וַאֲתָנָה בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וְאַרְבָּה אוֹתְךָ בְּמָאֹד מָאֹד:

השלמות-תמימות<sup>7</sup> תושג לפי זה בעבודת ד' ללא חקירות בנסתרות. עבודה בדרך זו היא שתבטיח את קיום הברית וההבטחה לריבוי הזרע.

הציווי הבא הוא מצוות המילה, שכאמור לעיל ניתן בשם אלקים, במידת הדין, וכל עניינה של מצווה זו קשור לדם ולדין (בראשית יז, ג-ז):

וַיִּפֹּל אַבְרָם עַל פָּנָיו וַיִּדְבֹר אֵתוֹ אֱלֹהִים לֵאמֹר: אֲנִי הִנֵּה בְרִיתִי אִתְּךָ וְהָיִיתָ לְאַב הַמּוֹן גּוֹיִם... וַהֲקַמְתִּי אֶת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וּבֵין זָרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ לְדֹרֹתֶם לְבְרִית עוֹלָם לְהִיּוֹת לְךָ לְאַלְהִים וּלְזָרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ אֶת אֶרֶץ מִגְדֹן אֶת כָּל אֶרֶץ כְּנָעַן לְאַחֲזֹת עוֹלָם וְהָיִיתִי לָהֶם לְאַלְהִים: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל אַבְרָהָם וַאֲתָה אֶת בְּרִיתִי תִשְׁמֹר אֶתָּה וּזְרַעְךָ אֲחֵרֶיךָ לְדֹרֹתֶם: זֹאת בְּרִיתִי אֲשֶׁר תִּשְׁמְרוּ בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם וּבֵין זָרְעֶךָ אֲחֵרֶיךָ הַמּוֹל לָכֶם כָּל זָכָר:

מבחינה זו, הדרך להגיע לשלמות ולקיום ההבטחה על ריבוי הזרע היא דווקא בקיום מצוות המילה, שכביכול פוגמת בשלמות הגופנית.

השלמות האמיתית כוללת בתוכה את שתי הבחינות – שילוב נכון בין יראה ואהבה, בין דין ורחמים, ומגלה שקיום מצוות המילה הוא המביא לתמימות ולשלמות בעבודת ד' ולשעבוד כל הכוחות לרצונו, כדי לזכות בחירות האמיתית.

<sup>7</sup> בלשון התורה 'תם' לעולם פירושו 'שלם' – אם במשמעות פיזית, בפסוקים העוסקים בקרבנות, ואם במשמעות רוחנית, כמו שמופיע אצל נח ויעקב וגם אצל איוב. ייתכן שניתן להסביר כך גם את מדרגתו של התם בין ארבעת הבנים שכנגדם דיברה תורה (ועיין במאמרי 'כנגד ארבעה בנים' בקובץ 'טעמה של אגדה' לזכרו של ר' ברוך דובדבני זצ"ל).